

Dr. Szarka László

A TRIANONI BÉKESZERZŐDÉS TELEKI PÁL ÉLETMŰVÉBEN ÉS A MAGYAR KÖZGONDOLKODÁSBAN

Az 1920. június 4-én aláírt trianoni magyar békeszerződés a legújabb kori magyar történelem meghatározó kezdőpontja. Ez a békeszerződés szentesítette az első világháború befejezése után a történeti magyar állam felbomlását, az antant szövetségeseként elismert Románia területi megkötés szerződését, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, az Osztrák és a Csehszlovák Köztársaság létrejöttével a nemzetállami struktúra kialakulását.

A magyar nemzeti társadalom szempontjából Trianonnak a soknemzetiségű történeti magyar állam felbomlása mellett a legsúlyosabb következményét az jelentette, hogy a szomszéd kelet-közép-európai államokhoz került területekkel együtt hárommilliónál is több magyar anyanyelvű személyt juttatott a szomszéd államok fennhatósága alá. Minden változás ellenére Trianon még ma, nyolcvan évvel az aláírást követően is, a térség államszerkezetének alapkövét, ugyanakkor a nemzeti közösségek között az ellentétek, szembenállások, konfliktusok kiindulópontját, s mint ilyen a szótértés próbakövét is jelenti.

Előadásunk első részében Teleki Pálnak a trianoni békeszerződéssel kapcsolatos elvi magatartását szeretnénk megvizsgálni. A második részben a korabeli magyar Trianon-recepciónak Teleki tevékenységével, állásfoglalásaival szorosan összefüggő elemeire szeretnénk felhívni a figyelmet.

Teleki Pál kezdettől fogva részt vett a magyar békeszerződéssel kapcsolatos béke-előkészületi munkában, majd tagja volt az Apponyi Albert vezette magyar békedelegációnak. 1920 áprilisától pedig előbb külügyminiszterként, majd júliustól 1921 áprilisáig miniszterelnökként a legnagyobb kormányzati felelősséget viselte a trianoni békeszerződés elfogadásáért, ratifikálásáért. Jóllehet a magyar közvéleményben, a történeti közgondolkodásban Apponyi Albert nevéhez és párizsi szerepvállalásához kötődik a korabeli magyar politika, valójában Teleki tevékenysége bizonyult a magyar kormány magatartása szempontjából meghatározónak.

A békeszerződés korabeli magyar recepciója szempontjából három szempontot érdemes Teleki korabeli tevékenységéből kiemelni, és röviden elemezni:

– a magyar béke-előkészületeknek az 1920. évi békejegyzékek alapján rekonstruálható stratégiai céljait, amelyek megformálásában Telekinak meghatározó szerepe volt;

– a békeszerződés elfogadásakor tanúsított magyar magatartásban a reálpolitika elemeinek és a revíziós külpolitika alapvetésének viszonyát, ami Teleki számára is a legsúlyosabb dilemmát jelentette;

– s végül a szomszéd országokhoz került magyar kisebbségekkel kapcsolatos magyar kormányzati magatartást, amely a magyar külpolitikai orientáció alakításában mindvégig elsődleges szempontnak számított.

Teleki több alkalommal is hangsúlyozta, hogy az a hatalmas munka, amellyel a magyar békedelegáció tevékenységét a magyarországi szakemberek előkészítették, s amelynek eredményeképpen a magyar előzetes békejegyzékek és a válaszjegyzékek elkészültek, valójában kezdettől fogva a történelem ítélszéke, nem pedig a békekonferencia munkáját meghatározó nagyhatalmak képviselői számára készült. Ez a megállapítás kétségkívül igen tetszetősen hangzott, amikor 1920 novemberében a magyar országgyűlés minden fenntartás, hangoz verbális elutasítás ellenére ratifikálni kényszerült a békeszerződést. A békemunkálatok kezdetekor, 1918 novemberében, majd a Tanácsköztársaság bukása után, 1919 augusztusától Teleki vezetésével azonban természetesen úgy folyt a munka, hogy minden magyar politikai tényező reménykedett a Magyarország szempontjából is méltányos békefeltételek elérhetőségében. A magyar békepolitika alapelveit rögzítő legfontosabb békejegyzékek közül Teleki volt a szerzője a határkérdésekkel, a román néprajzi térkép cáfolatával foglalkozó jegyzéknek, valamint a délvidéki, nyugat-magyarországi és a vízügyi magyar memorandumoknak.

Amint azt Romsics Ignác professzor idén megjelent Trianon könyvében is hangsúlyozza, a magyar békepolitikának nem volt egységes, konzisztens érvrendszere. A legfontosabb alapelveket tulajdonképpen Apponyi 1920. januári, a békekonferencia Főtanácsa előtt elmondott beszéde, illetve a magyar bemutatkozó jegyzék tartalmazta. Ezek közé tartozott a régi ország integritásához való elvi ragaszkodás, a szomszéd országok által igényelt területek összességére kifrandó plebiszcitum követelése, a nemzetiségi elvnek messzemenő figyelembevétel a határok kijelölésénél, valamint a kisebbségek széles körű jogvédelmének szorgalmazása. Tény, hogy az előzetes békefeltételekre válaszul elkészített úgynevezett válaszjegyzékekben a történeti jogra, az integritásra hivatkozó érvelés már nem volt olyan hangsúlyos, s inkább az önrendelkezési jognak a népszavazásoktól remélt következetes és elvszerű realizálását követelte a magyar békedelegáció, amit azonban a szomszéd államok egybehangolt diplomáciai ellentámadással eleve visszautasítottak.

A magyar békepolitika változó és egymásnak is ellentmondó alapelvei megjelentek a Teleki által készített jegyzékekben is. A délvidéki jegyzék a Bánságnak és Bácskának színes etnikai összetételét elismerve a két régió gazdasági, földrajzi, közlekedési szempontú elemzésével Teleki arra a következtetésre jutott, hogy a két régió közül a Bánság esetében a „Tisza és a Maros lehet autonómikus terület határa, lehet tartományi határ, de sohasem lehet államhatár”. Bácska esetében Teleki szerint még a Bánáthoz hasonló különállás feltételei sem léteztek, minthogy „mint földrajzi tájnak, amint az a nép nyelvén forog, határozott határa nem volt és nincs. A Bácska azonkívül majdnem tiszta magyar, csak déli részében oly kevert, mint a Bánság, de határokat itt sem lehet vonni, ami pedig a gazdaságát illeti és a közlekedést, ebben a

tekintetben dél felé éles határa van a Dunában, észak felé egybefolyik az Alföldnek a kellős közepével”.

A délvidéki jegyzék a szóban forgó két történeti régió nem magyar népességével kapcsolatosan azt hangsúlyozta, hogy a szeparatistikus tendenciák egészen újkeletűek voltak, korábban a szerb és román politika egyaránt a nemzetiségi autonómiák megteremtését szorgalmazta csupán. Ez a jegyzék is tartalmazta azt a kétségkívül retrográd argumentációt, amely a szerb és a román nemzettel szemben a magyar és a nyugati keresztény kultúrkör fölényét hangsúlyozta. Teleki szerint a két említett régióban élő magyarok sohasem tudnak elfogadni, mert „ez a politika áldásos nem lehet, mert hiányzik belőle minden uralkodni tudás előfeltétele, az tudniillik, hogy az uralkodó faj minden tekintetben magasabb színvonalon álljon, mint az, amely felett uralkodni kíván”.

Teleki a nyugati és a keleti kereszténység közötti válaszvonal jelentőségét abszolutizálva úgy gondolta, hogy „a nyugat kultúrája sohasem fog meghódolni a keletnek, mert az számára etnikai és kulturális devalvációt jelentene”. Éppen ezért a délvidéki jegyzék szorgalmazta a délvidéki népszavazás kiírását, amelytől maga Teleki azt remélte, hogy nemcsak a magyarok, hanem a nem magyar népekhez tartozók is Magyarországgal szemben szavaztak volna.

A fenti példával azt kívánták érzékeltetni, hogy a magyar békestratégia kezdettől fogva számolt az integritás fennmaradásának lehetetlenségével, de azt egészen a békeszerződés véglegesítéséig vezérelveként kezelte, nyilvánvalóan a békeszerződés elvi elutasításának szimbolikus diplomáciai kifejezéséként. A magyar békepolitikában ezzel párhuzamosan minden szomszéd országgal kapcsolatosan, minden részletkérdés vonatkozásában kezdettől fogva igen erőteljes gazdasági érvelés figyelhető meg, amely a magyar érdekek védelme mellett a térség kisállamai felosztásában rejlő gazdasági ellehetetlenülés veszélyeinek megelőzését, elkerülését célozta.

Fontos, korábban a magyar történetírás által is lebecsült eleme volt ennek a Teleki által kialakított magyar békepolitikának a vitás kérdések, s általában a területi igények népszavazásos eldöntésére tett javaslatsor. Nincs okunk kételkedni afelől, hogy a sopronihoz, klagenfurtihoz hasonlóan, nemzetközi felügyelet alatt lebonyolított plebiszcitumok mind a román–magyar, mind pedig a csehszlovák és délszláv–magyar relációban igen nagy mértékben stabilizálhatták volna a korabeli viszonyokat, s a magyar társadalom számára is könnyebben elfogadhatóbbá tették volna a történelmi állam széthullását.

Sokkal nehezebben mutatható be egy rövid előadásban Teleki magatartása a másik kérdésben. Telekinak a külügyminiszternek és miniszterelnöknek, de mondhatni, az egész két világháború közötti magyar külpolitikának az volt a trianoni békeszerződéssel kapcsolatos alapdilemmája, hogyan illeszkedhet bele Magyarország a versailles-i békerendszerbe úgy, hogy annak alapjait nem fogadja el. Teleki ezzel kapcsolatosan három fontos elvi körülményt hangsúlyozott akkor, amikor a reálpolitikai adottságoknak és a magyar revíziós külpolitikai céloknak a stratégiai összehangolása mellett szállt síkra. Először is meg volt győződve arról, hogy a békeszerződés alapelveit „nem a békének, nem az életnek a princípiumai alapján, hanem háborús jelszavak alapján” alapították meg. Ennek megfelelően maga az élet fogja helyrebillenteni a felborult egyensúlyokat, ami alatt ő a kelet-közép-európai hagyományos gazdasági, etnokulturális és etnoszociális szerkezetek újraszerveződését értette. Ez

tehát azt jelenti, hogy Teleki számára stratégiaileg nem kizárólag a magyar érdekeltségű határrevízió jelentette az optimális állapotot, hanem a térség nemzetei közötti kooperáció kereteinek újratereztése.

Ugyancsak igen fontos, amit Teleki az új államhatárok kritikájaként megfogalmazott. A trianoni békeszerződés végleges változatához fűzött Millerand-féle kísérőlevelet bírálva azt hangsúlyozta, hogy a győztes nagyhatalmak a határok megállapításakor maguk is rádöbbenek arra, a történeti országhatárok helyett nem lehet mindenki számára elfogadható, igazságos etnikai határokat húzni. Ez Teleki szerint hosszú távon annak az igazolását fogja majd jelenteni, hogy a térség nemzetei maguk is rá fognak döbbsenni: a térségben nem az etnikai határok szerint szétszabdalt államszerkezet a legoptimálisabb forma.

Teleki szerint tehát a magyar integritás-álláspont és a szomszéd országok területi követelései között egyfajta kompromisszumként kijelölt új államhatárok valójában a gazdasági hódítás határai voltak, ezek azonban szerinte igen mulékony képződményeknek fognak bizonyulni.

S végül nagy súlyt helyezett arra, hogy a térség nemzetei közötti ellentétek ne váljanak a nagyhatalmak közti ellentétek próbaterepévé. Európa, az európai nagyhatalmak felelősségét kérte számon például miniszterelnöki bemutatkozó beszédében, amikor a békeszerződések szükségesnek mutatózó megváltoztatásáról beszélt. Szerinte a nagyhatalmak felelősséggel tartoznak a térség esetleges további destabilizálódásáért, illetve az itt lakó nemzetek közötti konfliktusok kirobbanásáért. Teleki és az egész két világháború közötti magyar külpolitika esetében mindez annak az alapelvnek az első megfogalmazását jelentette, hogy a magyar revíziós célokat lehetőség szerint Európa valamennyi mértékadó nagyhatalmának támogató beleegyezésével kell elérni.

A kisebbségi kérdés kezelésében Teleki a trianoni békeszerződés ratifikálásakor elmondott beszédében, s később is több alkalommal kritikusan értékelte az 1918 előtti magyar nemzetiségi politikát, síkraszállt a magyarországi kisebbségek jogainak érvényesítéséért, és természetesen követelte a kisebbségi magyar közösségek jogainak maradéktalan biztosítását. Ugyanakkor az egész kérdés megoldásában a legfontosabbnak a határok revízióját tekintette, ami a két világháború közti időszakban még kétségkívül az európai nemzetközi politikai lehetőségek tartományába tartozott. Ezzel együtt Teleki és a többi magyar kormány is a revíziós külpolitikai célok szolgálata mellett súlyt helyezett a kisebbségi jogvédelemre, a kisebbségi kultúrák támogatására, de természetesen egy percig sem titkolta a revíziós célok elsőbbségét.

Teleki Pálnak a fentiekben vázlatosan felvillantott magatartása a trianoni békeszerződéssel kapcsolatosan tehát alapvetően a békeszerződés elvi elutasítását, a magyar revíziós politika megalapozását, egyszersmind a békeszerződés ratifikálásának szorgalmazásával az 1920-as évek európai konszolidációja által megkívánt reálpolitikai kompromisszumkeresést jelentette. Ez utóbbi legfőbb értelmét az újabb konfliktusok elkerülésében, a térségben a gazdasági és politikai kooperáció feltételeinek megteremtésében, a kisebbségi magyar közösségek élethelyzetének stabilizálásában jelölte meg.

Ennek és a revíziós céloknak az összeegyeztethetőségét a háború nélküli, nagyhatalmi jóváhagyással, támogatással történő revíziók gyakorlatától remélte, s rövid ideig, 1938 októberében, az első bécsi döntés előkészítésekor ennek a lehetőségét látta megvalósulni.

Milyen szerepet játszott a trianoni békeszerződés nyomán létrejött új helyzet feldolgozása a magyarországi és a kisebbségi magyar közgondolkodásban, különös tekintettel Magyarország és a szomszéd államok viszonyának értékelésében? Előadásunk második részében két fontos mozzanatot szeretnék kiemelni.

A trianoni békeszerződés által kialakított helyzet elutasításának és revíziójának általános magyar igénye mellett az autonóm magyar értelmiségiek kezdetől fogva törekedtek az önkritikus szembenézésre, a belső revízió kívánalmának megfogalmazására. Mindez abban is éreztette hatását, hogy jelentős különbségek mutathatóak ki a korabeli magyar közgondolkodás Trianon-képében.

A magyar békepolitika érvélését mindvégig a két világháború közötti magyar revíziós politika kettőssége, az integrális revízió és az etnikai revízió kettős célja jellemezte. (Ez utóbbi tulajdonképpen a visszafordíthatatlan változások tudomásulvételét volt hivatott leplezni a magyar közvélemény előtt.) De a valóságban a helyzet az volt, hogy ennek az egymással fel nem cserélhető két stratégiának az elemeit a politikusok és a közvélemény-formálók kezdetől fogva célirányosan igyekeztek összemosni.

A kortárs magyar íróknak (pl. Szabó Dezsőnek és Németh Lászlónak) Trianon revíziójával, meghaladásával kapcsolatos álláspontja erőteljesen különbözött a hivatalos állásponttól, és több más korabeli magyar gondolkodóhoz (Illyés Gyulához, Szabó Zoltánhoz, Gál Istvánhoz) hasonlóan a magyarkérdés kelet-közép-európai kontextusát, az abból adódó feladatokat tartották elsődlegesnek. Szabó Dezső: Magyarország helye Európában – Kelet-Európa (Helyünk Európában, I. 337–363.) című 1935-ös programtanulmányában a kelet-európai nemzetek kulturális együttműködésére alapozott összefogását olyan univerzális eszköznek tekintette, amely a kis nemzetek egyéniségének, védelmének, gazdasági fellendülésének biztosítása mellett a tényleges közeledés egyetlen alkalmas intézményrendszerét is megteremthetné.

A kelet- és közép-európai kontextus kiemelése, a térség nemzeteinek sorsközössége, tejttestvérisége, egymásraultaltsága, az elmúlt négy-öt évtizedben sokunk számára jelentett megfellebbezhetetlen hittételt, vagy legalább halvány reményt, miközben elfelejtettük észrevenni, regisztrálni ezeknek a gondolatoknak a majdnem teljes visszhangtalanságát a szomszédoknál. Ami természetesen nem azt jelenti, hogy ne kellene közvetlen szomszédságunkban, a velünk együtt élő nemzetek körében a Németh László-i, Szabó Dezső-i megfontolások maradandó elemeit megismertetnünk, s velük ezekben a kérdésekben megegyeznünk, hanem arra intheti a magyar értelmiséget, hogy a szomszédokkal való szótértéshez láthatóan a szélesebb összefüggések, egymás szempontjainak megismerésére és ezek ütköztetésére, végiggondolására is szükség lett volna, s van s ma is és lesz holnap is.

Érdemes például elemezni azt, miként próbálták meg a két világháború közötti magyarországi revíziós közgondolkodásban a trianoni magyarkérdést a legjelentősebb gondolkodók a tágabb európai összefüggésekbe is behelyezni, s e tekintetben mennyiben tértek el a szerb, román vagy szlovák politikai gondolkodóktól.

Teleki Pál például a magyarkérdést európai problémaként elemző 1931. évi írásában (Magyar Szemle, 1931. március) az Oroszországot nem magában

foglaló Európa tömörülését (ma az integráció kifejezést használjuk) mint a „tagolt, atlanti sokállamú nagytáj”-ként meghatározott Nyugat- és Közép-Európa szerves fejlődésének természetszerű stádiumát értékelte. Európában Teleki szerint nem lehet létrehozni sem amerikai minta szerint valamiféle Egysült Államokat, sem svájci mintára a nemzeti kantonok szövetségét.

Európa egységének történelmi parancsa Teleki szerint az első világháború éveiben éppen akkor került ellentétbe „a földrajzi adottságok és történelmi fejlődés folytán létező nemzetek és nemzetiségek” ambícióival, amikor a világ elindult az egységesülés irányába. Arra a tényre, hogy az európai békerendszer revíziója rövid 10–15 év alatt az európai politika egyik központi kérdésévé válhatott, Teleki Pál szerint csak egyetlen magyarázat lehetett elfogadható: „. . . a revízió nem is a legyőzöttek követelése, hanem európai életteni követelmény. (. . .) Európa »revíziójának« tehát a háború nélkül is meg kellett volna történnie. Az, hogy most, a háború után ezzel a revízióval be kell hogy következzen az elvakultság pillanatában keletkezett békeszerződések revíziója is, az természetes, de – bármily fontos reánk nézve – csak mellékjelenség”. A háborús felelősségnél sokkal súlyosabb a béke felelőssége, állította Teleki Pál, amely az államok szuverenitásának korlátozásával eljuthat az európai tömörülés minden európai nemzet számára kívánatos optimumához.

A szólamoktól hangos és intranzigens szélsőséges magyar revíziós politikáról két kritikus korabeli magyar véleményt szeretnénk idézni. Bánffy Miklós szerint, aki a Bethlen-kormánynak rövid ideig külügyminisztere volt, a Trianon utáni magyarországi „nem, nem soha!” „olyan elszigetelődést jelentett Magyarországnak, amelyből csak kár és hátramaradás származhatott”.

Németh László szerint éppen a Trianonnal szembeni magatartása példázza a legjobban: „A magyar irredenta alig volt más, mint karcsörtetés kard nélkül” – állítja Németh László A magyar élet antinómiái. Az elszakított magyarság című írásában. „Ahelyett, hogy áldozatkészséggel vagy legalább figyelemmel támogattuk volna azokat, akik odaát nehéz körülmények közt állták a nehezebbik magyar sorsot, felelőtlen szónoklási dühünkkel állandó ürügyet szolgáltatunk az elszakított magyarság újabb és újabb megkínzására, amely késő, de annál dühösebb nacionalizmusú népek közt a gazdasági megnyomorítás legújabb eszközeit próbálhatta magán.”

A trianoni békeszerződés által szentesített új kelet-közép-európai erőviszonyok feldolgozása a korabeli magyarországi és kisebbségi magyar közgondolkodásban a hivatalos magyar revíziós külpolitikával, illetve a propagandisztikus „nem, nem, soha” típusú felületes publicisztikával mindvégig vitában állva alapvetően három irányzat mentén történt:

– a kelet-közép-európai kontextust kiemelő, s azon belül a szomszéd nemzetekkel, államokkal való megegyezést szorgalmazó elképzelések jelentették talán a legerőteljesebb irányzatot, kivált ha figyelembe vesszük, az itt nem elemzett különböző közgazdasági ihletettségű közép-európai vámuniós, gazdasági kooperációs elképzelést. Közös fogyatékosága ezeknek az elképzeléseknek abban jelölhető meg, hogy az etnikai és integrális revízió szándékai, elképzelései összekeveredve, s ezért a szomszéd nemzetek számára elfogadhatatlan módon jelentek meg a célok elérése során.

– Az európai főirányzatokkal összhangba hozott magyar revíziós elképzelések jellemezték a kor két kimagasló politikusának, Teleki Pálnak és Bethlen

Istvánnak, valamint Szekfü Gyulának, a korszak vezető magyar történészének az alapállását. Kivált Teleki érzett rá egészen pontosan arra az európai integrációs folyamatra, amelyet a 19. század kezdete óta legfeljebb ideig-óráig lehet lelassítani, de leállítani, visszafordítani senki és semmi sem volt képes.

– A kisebbségi magyar Trianon-recepció érthetően a magyar kisebbségi közösségek helykeresését tükrözi: a kisebbségi léthelyzet tudomásulvételét és az abból adódó feladatok, programok megfogalmazását, egyszersmind azonban annak a belső revízióknak az igényét is, amely Szabó Dezsőt, Németh Lászlót, Babits Mihályt leszámítva alig-alig volt jelen a magyarországi közgondolkodásban.